

Stichting IJsselhoeven - projectgroep Rood

Excursie Eefde-Gorssel zaterdag 12 april 2014

Afgelopen zaterdag 12 april hebben we een zeer geslaagde excursie gehad naar 3 boerderijen tussen Eefde en Gorssel. Prachtig weer, een enorme opkomst (meer dan 60 deelnemers) en mooie boerderijen met veel interessante details. Zoals gebruikelijk kregen we deskundige toelichting door Wim Jansen. Onderstaande verslag is vooral gebaseerd op zijn tekst.

Boerderij 't VALCKE (Valkeweg 3 te Eefde)

's Morgens tegen 10 uur verzamelden we op het erf van deze fraaie, oude boerderij. Het was behoorlijk mistig maar al snel kwam de zon en het belooft een mooie dag te worden. We waren te gast op de boerderij 't Valcke van dhr. ter Avest. Hij is hier in 1958 komen wonen, en het was voorheen een melkveehouderij.

Monument

De boerderij is duidelijk oud, maar de bouwplaats is nog veel ouder. Volgens de eigenaar wordt dit stukje grond al beschreven in het midden van de 13^e eeuw. Langs dit pand liep een belangrijke weg via het fort de Mars naar de stad Zutphen. Tijdens graafwerk voor de voorgevel t.b.v. de riolering kwam de eigenaar kloostermoppen tegen, dus dat duidt op hoge leeftijd.

De boerderij is een rijksmonument. Volgens de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is de huidige boerderij gebouwd rond 1817 en aangepast in 1930. Later zijn er ook nog allerlei aanpassingen gedaan. Wim Jansen kon hier echt uit eigen ervaring spreken want hij heeft hier in 1958 timmerwerk verricht aan deuren, ramen en een stuk plafond. Bijzonder is dat niet alleen de bijsschuur uit ca. 1880-1890 maar ook het vrijstaande, gemetselde kippenhok door de RCE is meegenomen. We hebben hier dus een uniek, monumentaal kippenhok!

Zoals wel vaker lijken er wat ongerijmdheden te zitten in de redengevende omschrijving van het monument. Men schrijft dat het voorhuis uit 1817 stamt, maar toen waren er nog geen dwarsgeplaatste voorhuizen. Historisch is bekend dat dit soort T-model boerderijen pas zijn ontstaan in het midden van de 19e eeuw. Er was toen een heel welvarende periode in de landbouw, er werd veel geld verdiend met de graanteelt op de rivierklei langs de IJssel. Men had het een en ander te besteden, dus werd op veel boerderijen een groot nieuw voorhuis gebouwd dwars voor de oude deel.

Ankergebinten

Op de oude deel hebben we uitgebreid de oude ankergebinten bestudeerd. Wim Jansen kan hier uiterst enthousiast over vertellen. Vaak kijkt hij als eerste naar de gebinten in boerderijen. Want aan gebinten is veelal de bouwhistorie af te lezen. Muren zijn in de loop der eeuwen vaak vervangen doordat ze in slechte staat geraakt waren, maar de houten gebinten zijn meestal blijven staan. Soms is de boerderij vergroot met nieuwe of oude gebinten die van elders kwamen. Of er zijn gebinten samengesteld uit oude onderdelen.

Tot en met de 17^e eeuw werd voor gebinten alleen maar eikenhout gebruikt. Door de grote vraag naar eikenhout voor het bouwen van panden, maar vooral door de grote vraag voor het bouwen van schepen, ontstond er schaarste en ging men daardoor vaak over naar naaldhoutsoorten als grenen, dennen, vuren en zelfs iepenhout. Soms werd dit hout via vlotten geïmporteerd. Zoals hier dichtbij naar de oude zagerij op de Mars. Voordat het Twente kanaal gegraven werd was dit maar een klein stukje lopen. Zijn de gebinten van eikenhout, dat weet je dat deze meestal van voor 1700 zijn.

Ankerbalkgebinten bestaan uit 2 stijlen waartussen op ca. $\frac{3}{4}$ van de hoogte een balk, de ankerbalk wordt bevestigd. De verschillende gebinten worden in de lengte richting van de schuur of boerderij bevestigd met platen die aan elkaar verbonden worden. Alle hoeken tussen de stijlen, balken en platen worden verstevigd met windschoren of spreibalk en korbelen. Door deze constructie kan alle ruimte zo efficiënt mogelijk gebruikt worden.

Het was meestal afhankelijk van de bomen die rond de te bouwen boerderij stonden of de boer in zijn bos had staan, welke houtsoort er werd toegepast. Alvorens het hout te gebruiken werd het hout gewaterd in de beek of in een kolk. De bomen werden bij voorkeur in stromend water met de kop stroom opwaarts in het water gelegd, om de zachte cellen uit de stam te spoelen. Na 2 jaar werd het hout behakt, gezaagd en op maat gemaakt waarvoor het nodig was. Daarna werd het hout op latten te drogen gelegd tot het winddroog was, meestal gedurende 3 jaren. In die 3 jaren sterven alle levenscellen af. Door het afsterven, trekt hout daarna bijna niet meer.

Gebintstijlen werden als volgt gemaakt. Men zocht eerst de geschikte bomen uit en ontdeed de bast van het hout met een trekmes. Omdat aan het hout spint zit, werd de boom op de kop gebruikt voor een gebintstijl, dus met de top naar onderen. Dit werd gedaan omdat bijna alle verbindingen in het midden – bovenzijde van de gebintstijl - worden gemaakt. Zo had je daar meer body en verzwakte de stijl het minst. De stijlen waren natuurlijk niet even dik en of breed, dus werd de gezaagde kant naar binnen geplaatst, naar elkaar toe. Daarom zie je soms dat de poer die onder de stijl gemaakt werd, naar buiten werd geplaatst met de ronding mee. Nadien werd het onderdeel met een dissel behakt in de vorm die je wilde hebben. Ook werden de andere onderdelen gemaakt, zoals de windschoren, korbelen, spreibanden, de gebintbalk, tussenplaten, bovenplaten, de stekrij, de reppels, etc..

Telmerken

Zodra de diverse onderdelen gereed lagen, werden de onderlinge verbindingen afgetekend. Daarna worden de pennen en de liplassen gezaagd en de gaten gehakt. Men paste dan de onderdelen in elkaar en maakte daarna de gaten waar de toognagels of wiggen nadien werden ingeslagen om het geheel aan elkaar te bevestigen. Omdat ieder onderdeel vaak anders van maat was door het verschil in de grootte van de bomen, merkte men de onderdelen welke bij elkaar hoorden. Dat deed men met telmerken. Telmerken zijn merktekens op hout, steen en of metaal aangebracht, die werden ingekerfd, ingehakt en of geschreven om aan te geven in welke volgorde de constructie opgebouwd moest worden. In de begintijd werden de markeringen meestal in Romeinse cijfers of een soort afgeleide daarvan uitgevoerd, tegenwoordig in de ons bekende Arabische cijfers. In het eikenhout werd in het begin met een 'rits' het merk ingekrast ook wel ingehakt met een guts en of kleine beitel. Nadien zie je de merktekens meestal ingehakt met een smalle beitel en later zelfs met een brede beitel. Begin 1900 ging men weer over naar kleinere merktekens.

Bij het zien van ankerbalkgebinten kijkt Wim Jansen eerst wat voor houtsoort het is en gaat hij op zoek naar de telmerken. Vaak zie je dan iets heel anders dan het jaartal op de gevel, zoals hier 1887. Kijkend naar de gebinten ontdek je soms haal- of telmerken die eeuwen ouder zijn. Dat was ook zo op deze boerderij en Wim vertelde dat het toen echt spannend werd. Allerlei vragen komen op: is het een oude bouwplaats waar men in 1887 (jaartal in de sluitsteen in de achtergevel) een nieuwe muur rondom heeft gemetseld? Zijn het oude gebinten die van elders komen? Waren er eerst 3 gebinten en heeft men de boerderij verlengd in de loop der tijd met bv. nog 1 of 2 stuks? Is het wel hergebruik, wat ook vaak voorkwam. Zijn de sporen of haanhouten gemerkt? Loopt de telling overal door? Loopt de telling ook door op de verschillende platen?

Zo ook hier: de laatste 2 gebinten zijn later aangebracht want de telmerken hiervan lijken te dateren uit de periode 1850-1880 dus mogelijk is de boerderij verlengd rond 1887 zoals de sluitsteen in de gevel aangeeft. Maar de andere gebinten, uit welke tijd stammen deze?

De eerste keer dat Wim Jansen deze boerderij bezocht ontdekte hij een telmerk dat zijn hart sneller deed kloppen. Thuisgekomen ging hij twijfelen of hij het wel goed gezien had, want dat kon toch niet kloppen. Na twee slapeloze nachten is hij teruggegaan om alle gebinten nog eens goed na te kijken. De telmerken hier staan op de achterzijde van de gebinten. Het zijn **haakmerken** met een ritse (mesje) ingekrast, dus uit begin 15e eeuw. Maar waar hij écht niet van kon slapen was een ander teken. Bij een van de korbelen staat aan de zijkant een heel bijzonder pijlmerk uit de 14e eeuw waarschijnlijk al meer dan 700 jaar geleden aangebracht.

In de oude kerk van Amsterdam en in de Joriskerk te Amersfoort komen deze tekens voor, verder bijna nergens in Nederland. Volgens Wim Jansen was dit de eerste keer dat hij zo'n pijlmerk aantrof in een ander gebouw dan een kerk dus geniet hij daar van.

Dit lijkt dusdanig bijzonder dat een dendrochronologisch of jaarringen onderzoek hier gewenst is. Dit is een onderzoek waarbij je met een holle boor een staafje hout uit het onderdeel haalt en deze vergelijkt met eerdere vast gestelde jaarringen tot de ijstijd aan toe. Op die manier kan exact de ouderdom vastgesteld worden. Een dergelijk oud gebint zijn we nog niet eerder tegengekomen in een IJsselhoeve. Dit is uniek en vraagt om vervolgonderzoek. Als dhr. ter Avest vertelt dat hier midden 13e eeuw al bebouwing was, dan zou dat dus kunnen kloppen.

Meer moois

Er was nog veel meer te zien op deze boerderij. Een imposant voorhuis met op de hoeken geblokte hoeklisenen en gepleisterde accoladeboogvormige afsluitingen. In de voordeur een smeedijzeren rooster met een weergave van allerlei landbouwgereedschappen. Dergelijk siersmeedwerk zie je wel vaker, maar deze landbouw variant is zeldzaam. Aan de zijkant van de boerderij is een afgeronde hoek te zien. Hier was vroeger het karnhuis en blijkbaar was er net te weinig ruimte waar het paard rond kon lopen. Daarvoor heeft men dus een uitsparing in de muur moeten maken.

Boerderij de RIJSELTHOEVE (Nachtegalstraat 58 te Eefde)

Het tweede adres van de excursie was een paar honderd meter verderop, boerderij de Rijsselthoeve van de familie Makkink. We werden ontvangen door Zwaan Makkink. Staand in de voortuin met zicht op de indrukwekkende voorgevel, vertelde zij over de boerderij. De historie en de bouw, maar ook dat ze zo blij was dat het melkveebedrijf nu wordt voortgezet door haar zoon en schoondochter. Dat is de 5e generatie van de familie Makkink die hier boer is.

De boerderij was onderdeel van landgoed Rijsselt, een landbouwkolonie opgebouwd door **Nederlandsch Mettray**. Dit was voor oorsprong een protestants opvoedingstehuis voor niet-criminele jongeren met gedragsproblemen, opgericht in 1851. Sinds 1998 is Nederlandsch Mettray omgevormd tot de justitiële jeugdinrichting Rentray. De Rijsselthoeve is een gemeentelijk monument.

Wim Jansen vertelde over de bijzondere ontstaansgeschiedenis. Bij het 160 jarig jubileum van Mettray is een geschiedenisboek uitgebracht, en daarin valt te lezen dat de huidige boerderij is gebouwd na een brand veroorzaakt door blikseminslag op 5 mei 1886. In de plaatselijke courant 'Het nieuws van de dag' d.d. 23 juni 1885 staat een bericht dat Rijsselthoeve is afgebrand. Er is daarna een hele consternatie ontstaan, want men kreeg een uitkering van de verzekering van bijna fl. 19.500 en men besteedde de nieuwbouw aan voor fl 14.270. Dit grote verschil ontlokte nogal wat reacties; men zou winst behalen uit de schade en dat mag niet.

Maar wat geschiedde: twee maanden na gereedkomen van de herbouw, brandt de boerderij opnieuw af. En weer wordt er nieuw gebouwd. De middenschuur is afgebrand en men heeft deze niet herbouwd maar de buitenste schuur verbonden met dwarsstuk naar de andere schuur.

Deze boerderij heeft een neoclassicistisch voorhuis met een middenrisaliet met fronton. Dit kom je niet vaak tegen bij een IJsselhoeve.

Risaliet, *It. risalto: uitstekend deel, uitstekend bouwelement op een gevel dat over de hele hoogte doorloopt en soms nog hoger. Al naar gelang de positie worden er een middenrisaliet, een zijrisaliet en een hoekrisaliet onderscheiden. Een risaliet is een in de Barok en de 19e eeuw gebruikt stijlmiddel om een gebouw te ordenen en te verlevendigen.*

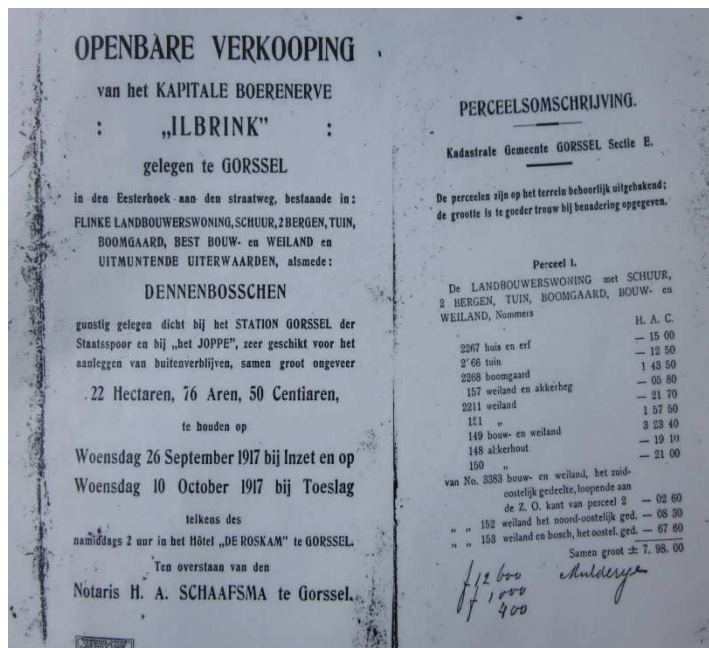
Op de hoeken zie je in blokverband aangebrachte lisenen ofwel verticale, enigszins uit de muur vooruitspringende banden, met een decoratieve geleedende functie. Verder zie je een gepleisterde fries. Verdieping middenraam met keperboog en 2 ramen met een rondboog. Daarnaast zeer fraaie rozetankers.

Achter op het erf is goed te zien dat de nieuwe ligboxenstal tegen en gedeeltelijk over de oude boerderij is gebouwd. Binnen de moderne stal is nog een stuk muur en oude gebinten blijven staan. Een mooie integratie van oud en nieuw.

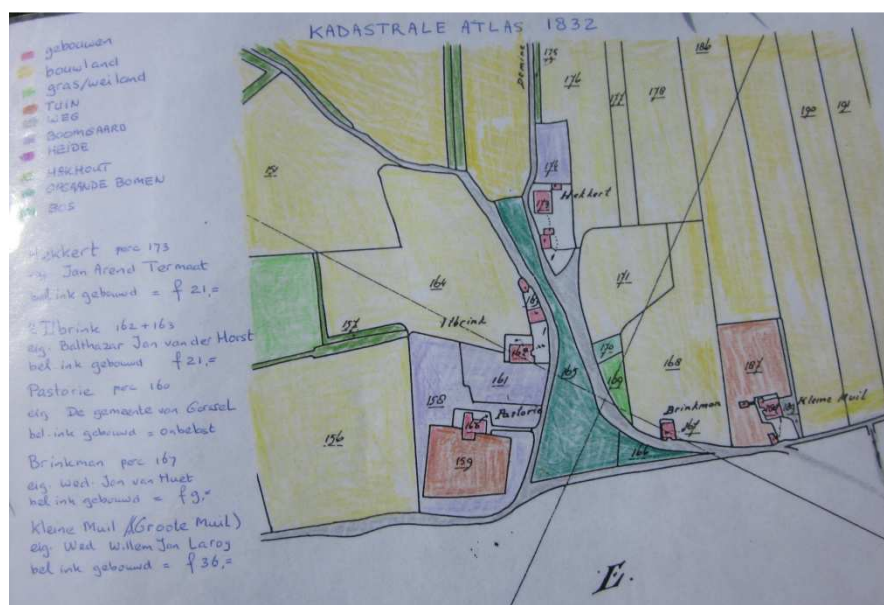

Boerderij 't ILBRINK (Domineesteeg 1 te Gorssel)

Het 3e adres was boerderij 't Ilbrink van de familie Menkveld-Zoerink, prachtig gelegen in een groepje andere boerderijen. Bertus Menkveld en Ria Zoerink vertelde beiden over de geschiedenis van hun boerderij. Op de steen linksonder van de deeldeuren staan de initialen van Bertus' ouders, en rechtsonder die van Bertus en Ria met hun trouwdatum in 1990. De naam Ilbrink betekent 'eigendom van Ilbert', en de boerderij is dus genoemd naar een vroegere bewoner. Hieronder links een mooie oude aankondiging van een openbare verkoop van 'Boerenervé Ilberink' op 11 mei 1884, bestaande uit 'huis en verder getimmer in alles ter grootte van 40 bunders, 31 roeden en 45 ellen, met het daartoe gehoord regt of aandeel voor 7½ schaar of koeweiden op den Eschedeer Koeweerd onder Gorssel'. De rechter afbeelding laat zien dat de boerderij in 1917 nogmaals is verkocht. De oppervlakte grond is behoorlijk kleiner geworden. De hoogtijdagen van de landbouw waren voorbij, want nu worden vooral aangeprezen de ligging dichtbij het station en mogelijkheid er een buitenverblijf te stichten.

Wim Jansen had zich ook uitgebreid verdiept in de historie en gaf ons toelichting. De boerderij staat op een zeer oude bouwplaats. De bewoning zou terug gaan tot 1401. In ieder geval vanaf 1642 zijn alle bewoners bekend, getuige de website over de historie van de Eesterhoek <http://members.chello.nl/g.strookappe/Eesterhoek.htm>

In de achtergevel vallen 2 dingen op. Ten eerste het vlechtwerk en ten tweede de hoeveelheid ankers in horizontale lijn.

Vlechtwerk

Met vlechtwerk wordt bedoeld de driehoekjes in het metselwerk tegen de schuine dakrand. In het boek **Handleiding tot de Burgerlijke bouwkunde**, uitgegeven door de Maatschappij Tot nut van 't algemeen in 1833 wordt er een stukje aan gewijd.

Voor het opzetten van een verdeling voor vlechtingen heb je de volgende gegevens nodig:

- de hellinghoek waarmee de muur wordt beëindigd,
- de lengtemaat van de muur, gemeten in het schuine vlak,
- de laag en koppenverdeling van het metselwerk.

Verder moet je rekening houden met:

- De lagen van de beitels moeten rechthoekig op de helling staan.
- Elk onderdeel van een beitel moet aan de onderzijde tenminste een drieklezoor (is $\frac{3}{4}$ steen) hoog zijn.
- Het aantal lagen van elk onderdeel moet gelijk zijn, bij voorkeur even.
- De verticale hoogte moet gelijk zijn, wat meestal varieert tussen de 6 tot 10 lagen.
- Bij voorkeur de beitel eindigende op twee hele en een halve steen.

Hier heeft men kleinere gemaakt onderin om geen probleem te hebben met de togen van de kleine deuren, dan weer grotere en dan weer kleinere als versiering. Maar tel je het aantal stenen dan heb je links 75 stuks en rechts 80 stuks met hier en daar ook nog dunnere stenen. Linksboven zien we 2 lagen van 4 stenen en rechts 2 lagen van 6 stenen. Dus men is er niet goed uit gekomen. Geen werk van een volleerd vakman maar zoals dat in het vakjargon genoemd wordt: leerjongens werk. Wel leuk om te zien.

Muurankers

Bij bijna alle IJsselhoeven of andere boerderijen zie je meestal 2 tot 4 ankers, maar bijna nooit zoals hier 6 stuks in horizontale lijn. Wim Jansen kon eerst niet verklaren waarom men dit gedaan had, tot hij een plattegrond uit begin 1830 zag. De boerderij had in die tijd teruggeplaatste inrijdeuren of wel de boerderij was voorzien van een onderschoer. Een onderschoer werd gebruikt om gereedschap en of hoofdstellen van paarden droog te hangen, soms had je in de zijwanden een deur naar bijvoorbeeld een paardenstal. Onderschoeren zijn bijna overal verdwenen om binnen meer ruimte te hebben want dat scheelde 4 a 6 plaatsen om koeien te stallen (2 of 3 aan iedere zijde).

Meer moois

Aan de zijkant van de boerderij zit een stuk ronde muur. Aan de binnenkant heeft een karnplaats gezeten. Blijkbaar was de uitbouw nodig om voldoende loopruimte voor het paard te maken.

In de tuin zit een heel mooie, nog intact zijnde aardappelkelder, met tongewelf tot halve hoogte onder het maaiveld met daarboven een aarden heuvel. In de 2^e wereldoorlog is hier een betondek over gestort als beveiliging.

Aardappelkelders zijn op een boerenerv in eerste instantie te herkennen als een hoop grond die begroeid is met gras, bloemen of struiken. De bult bestaat uit een gemetselde toegang voorzien van een toegangsdeur. Als je de deur opent dan zie je veelal enkele gemetselde treden die de diepte in gaan of eerst een aantal treden naar beneden en dan de deur. De kelder heeft van binnen uitgezien een gemetseld gewelf. De vloer is van aarde of voorzien van klinkers. De vloeroppervlakte is 10 a 20 m². De aardappelen konden tot in het voorjaar bewaard worden omdat de ruimte donker en vorstvrij was.

Aardappelkelders werden op een eenvoudige manier gebouwd. Allereerst werd de fundering gegraven tot een diepte van 75 cm tot 1 meter. De grond die hierbij vrij kwam werd in het midden van de te bouwen kelder gegooid en aangevuld met aarde tot men voldoende hoogte had bereikt. Vervolgens werden er stenen rond en bovenop de hoop gemetseld. Als het metselwerk droog was, werd de aarde uit de kelder gegraven en als isolatiemateriaal boven het metselwerk gegooid. Een afdekking met graszoden erboven moest voorkomen dat de aarde bij hevige regenval zou wegspoelen. In de geïsoleerde vorstvrije en donkere kelderruimte, die aldus ontstond, konden verscheidene duizenden kilo's aardappelen worden bewaard.

Maar dan nu de gebinten

Net als bij boerderij 't Valcke is Wim Jansen in deze oude boerderij merktekens gaan zoeken. Alle stijlen en korbelen is hij nagelopen, zelfs de oude sporen en haanhouten bekeken. Hier zie je aan één zijde kleine gehakte merktekens en aan de andere zijde grote gehakte merken. Maar ook zaagmerken tot op de sporen en haanhouten aan toe. Dan zie je de 8 als teken, zijnde 3 streepjes en een met een extra dwarsstreepje. Deze merktekens worden ook wel Vlaamse merken genoemd. Ze komen vooral voor in Brabant, Zeeland en in de IJsselstreek. De oudste stammen uit het 2e kwart van de 13e eeuw en dit loopt door tot en met het begin van de 16e eeuw. Uniek dus. Het bewijst dat het zou kunnen kloppen dat hier in 1401 al bewoning was

Op één excursiedag vandaag dus 2 boerderijen met gebinten uit 13e en uit de 14e eeuw. Wim Jansen vertelde dat hij er stil van geworden was. Daar was nu weinig meer van te merken want hij bleef enthousiast van alles vertellen en laten zien. Maar inmiddels was het tijd voor de lunch, buiten op het erf in de zon. Hiermee werd een geslaagde excursie afgesloten. Willemien Hartmans nam als laatste de megafoon ter hand om iedereen te bedanken, smakelijk eten en wel thuis te wensen. Met dank aan de eigenaars-bewoners van de 3 prachtige boerderijen waar we te gast waren geweest, en zeker ook aan Wim Jansen voor al zijn voorbereidend onderzoek en deskundige uitleg.